

مستندات قرآنی اصل تناسب جرم و مجازات

حجت‌الله فتاحی*

چکیده

اصل تناسب جرم و مجازات، یکی از اصول مهم حقوق کیفری است. ادله قرآنی اصل مزبور در این نوشتار مورد بررسی قرار گرفته و آیات متعددی از قبیل آیه ۴۰ سوره شوری: «وَجَزَاءٌ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا»؛ کیفر بدی، مجازاتی است همانند آن» و آیه ۱۹۴ سوره بقره: «فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ»؛ و (به‌طور کلی) هر کس به شما تجاوز کرد، همانند آن بر او تعدی کنید! و از خدا بپرهیزید» و آیه ۱۲۶ سوره نحل: «وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ»؛ و هرگاه خواستید مجازات کنید، تنها به‌مقداری که به شما تعدی شده کیفر دهید»؛ مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در دلالت آیات مذکور بر اصل تناسب جرم و مجازات تردیدی وجود ندارد و این امر مورد اذعان مفسران و فقها است. تحقیق پیش رو که به روش کتابخانه‌ای و توصیف و تحلیل داده‌ها انجام شده، از مجموع ادله به نتایج ذیل دست یافته است: ۱. مقدار مجازات نباید از میزان جرم ارتكابی شدیدتر باشد؛ ۲. تناسب جرم و مجازات مطلق نیست و در مواردی که ارتكاب فعل همانند رفتار مجرم حرام است، تناسب جرم و مجازات قابل اعمال نیست؛ به‌عنوان مثال: نمی‌توان در مقابل دشنام، مجازات آن را دشنام قرار داد؛ ۳. مراد از تناسب و مماثلت، تناسب دقیق و صددرصدی نیست؛ ۴. تأثیر این اصل در ابواب حدود، قصاص، دیات و تعزیرات قابل توجه است.

واژگان کلیدی: مماثلت جرم و مجازات، میزان جرم، حقوق کیفری، مجازات در قرآن.

* استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران؛ (fathiamoli@yahoo.com).

مقدمه

اصل تناسب جرم و مجازات یکی از اصول مهم حقوق کیفری است که تأثیر بسیاری در تعیین کیفر مناسب برای مرتکبان جرم و تحقق عدالت کیفری دارد و عدم رعایت این اصل می‌تواند عدالت کیفری را با چالش مواجه کند و موجب ظلم و تعدی شود. هر چند مجرم مستحق مجازات است اما این استحقاق مطلق و بدون ضابطه نیست و این‌گونه نیست که هر نوع مجازاتی در مورد همه جرایم قابل اعمال و اجرا باشد. اصل تناسب ضابطه‌ای است که چهارچوب اعمال کیفر را تعیین می‌کند و تعدی از آن ممنوع و مصداقی از ظلم خواهد بود. مجازات نامتناسب، یا ظلم به مجرم است یا ظلم به مجنی‌علیه و جامعه. نمی‌توان بیش از شدت جرم ارتكابی و صدمه‌ای که مرتکب وارد کرده، او را مجازات کرد که اگر چنین شود ناعادلانه خواهد بود؛ همچنان که عدم مجازات یا اعمال مجازات سبک در فرض ارتكاب جرایم سنگین، ناعادلانه است و جرم نباید بی‌پاسخ بماند. روش تحقیق از جهت جمع‌آوری منابع کتابخانه‌ای و از نظر تحلیل داده‌ها توصیفی و تحلیلی است. در خصوص اصل تناسب، سوالات متعددی مطرح است که در این نوشتار مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ از جمله: اصل تناسب جرم و مجازات‌ها به چه معنی است؟ آیا اصل تناسب جرم و مجازات‌ها مطلق است و هر کس به هر نحو مرتکب جرم شود می‌توان به همان کیفیت او را مجازات کرد؟ آیا این اصل مختص باب تعزیرات است یا در حدود، قصاص و دیات نیز جاری می‌شود؟ آیا این اصل با آیات قرآن مجید قابل اثبات است؟ اینها بخشی از پرسش‌هایی است که در این نوشتار به آنها پاسخ داده می‌شود.

۱۰

قرآن پژوهی

بیت الله قمی

الف. مفهوم‌شناسی و پیشینه اصل تناسب جرم و مجازات

قبل از ورود به مباحث اصلی به برخی از مفاهیم پرکاربرد اشاره و تعریف می‌گردد و نیز به پیشینه اصل تناسب جرم و مجازات پرداخته می‌شود تا ضمن آشنایی با تاریخچه آن به وجه تمایز پژوهش حاضر با تحقیقات دیگر شناخته شود.

۱. مفهوم‌شناسی

«جرم» به ضم «جیم» و سکون «راء» در لغت عرب به معنی ذنب و گناه آمده است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۱۱۹/۶؛ ابن‌عباد، ۱۴۱۴: ۱۰۰/۷؛ جوهری، ۱۴۰۷: ۱۴۰۵/۵). در لغت فارسی نیز به معنی خطا، گناه و بزه آمده است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۷۶۵۸/۵؛ معین، ۱۳۷۶: ۱۲۲۵/۱؛ عمید، ۱۳۷۶: ۴۶۱). در اصطلاح فقهی جرم مترادف با فعل حرام و گناه بوده و عبارت‌اند از هر نوع رفتاری که در

شرع ممنوع و دارای کیفر دنیوی، همچون حدّ، تعزیر یا قصاص است؛ خواه در ارتباط با خود مجرم باشد مانند شُرب خمر یا در ارتباط با دیگری، همچون ضرب و جرح و کشتن کسی پدید آید (طوسی، ۱۳۸۸: ۶۹/۸؛ حلی، ۱۴۰۹: ۱۵۵/۴؛ ماوردی، ۱۴۰۶: ۱۹؛ گلپایگانی، ۱۴۱۲: ۱۵۳/۲؛ عبدالرحمان، بی تا، ۵۸/۱؛ هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۶: ۷۴/۳). در اصطلاح حقوقی، جرم در علوم مختلف دارای معانی متفاوت بوده و تعریف آن در جرم‌شناسی با آنچه که در جامعه‌شناسی و حقوق کیفری گفته می‌شود مختلف است (نوربها، ۱۳۸۵: ۱۲۹ - ۱۳۳؛ فیض، ۱۳۷۰: ۶۹؛ زراعت، ۱۳۸۵: ۵۳/۱؛ ساریخانی، ۱۳۸۵: ۲۸). جرم در حقوق کیفری به معنی فعل یا ترک فعلی است که در قانون برای آن مجازات معین شده است (قانون مجازات اسلامی، ماده ۲؛ اردبیلی، ۱۳۸۲: ۱۲۱/۱). «مجازات» در لغت عرب به معنی مکافات، پاداش و جزادادن آمده (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۱۶۴/۶؛ ابن‌عباد، ۱۴۱۴: ۱۵۱/۷؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴: ۴۵۵/۱) و در زبان فارسی نیز به معنی پاداش و جزادادن در نیکی و بدی، سزا و کیفر گفته‌اند (دهخدا، ۱۳۷۳: ۲۰۲۸۳/۱۳؛ معین، ۱۳۷۶: ۳۸۶۶/۳؛ عمید، ۱۳۷۶: ۱۰۵۸). از دیدگاه حقوق‌دانان تعریف واحدی از مجازات وجود ندارد (رحمدل، ۱۳۸۹: ۱۵). برخی می‌گویند: از نظر عرفی مجازات مترادف با تنبیه و از نظر قانونی، مجازات سزای فعل یا ترک فعل مجرمانه است (نوربها، ۱۳۸۵: ۳۴۷) به‌طور کلی می‌توان گفت مجازات واکنش سرکوب‌گرانه اجتماع در مقابل ارتکاب پدیده مجرمانه است.

«تناسب» لغتی عربی و از باب تفاعل که به عملی طرفینی اشاره دارد و در لغت عربی به معنی وجود مناسبت، هم‌شکلی، نزدیکی بین دو چیز است (زبیدی، ۱۴۱۴: ۴۳۰/۲؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۷۵۶/۱) در لغت فارسی تناسب به معنی به‌همدیگر پیوندشدن و با هم مناسبت داشتن، وجود داشتن نسبت و رابطه میان دو شخص یا دو چیز است و برابری دو نسبت را نیز تناسب می‌گویند (دهخدا، ۱۳۷۳: ۷۰۰۳/۵؛ عمید، ۱۳۷۶: ۴۲۲). در حقوق مفهوم تناسب در رابطه «تناسب جرم و مجازات» به اعتبار موقعیت‌های مکانی و زمانی متغیر است (رحمدل، ۱۳۸۹: ۴۲) و از دیدگاه حقوقی روشن است تناسب بین جرم و مجازات یک تساوی دقیق قطعی و ریاضی نیست (یزدیان جعفری، ۱۳۸۷: ۱۴۳/۶۷). از این رو گفته شده: تناسب جرم و مجازات یک امر نسبی است (رحمدل، ۱۳۸۹: ۵۰ و ۵۳). به اعتقاد برخی تناسب جرم و مجازات در حقوق یک معنای اصطلاحی خاص نداشته و با معنی لغوی آن تفاوتی ندارد و به این معنی است که مجازات باید متناسب با نوع و شدت آسیب و صدمه ناشی از جرم تعیین شود و روا نیست برای جرمی سنگین مجازاتی سبک و یا برای جرمی سبک مجازاتی سنگین در نظر گرفته شود (ساریخانی، ۱۳۸۵: ۱۶۴). روح عدالت طلب بشر،

خواهان تناسب بین جرم و مجازات است و به نظر برخی از فقها وجدان بشر بر تناسب بین جرم و مجازات گواهی می‌دهد و عدم تناسب مورد پسند طبیعت بشر نیست (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷: ۵۷۲/۳).

به نظر برخی برای اینکه مجازاتی متناسب تلقی شود، شدت مجازات باید میزان تقبیح رفتار مجرمانه را نشان دهد و هر چه جرم شدیدتر باشد مجازات نیز به همان نسبت شدیدتر باشد (رحمدل، ۱۳۸۹: ۵۰). البته ممکن است عرفاً مجازاتی در زمان یا مکانی شدید و همان مجازات در زمان یا مکان دیگری سبک باشد (همان).

۲. پیشینه تناسب جرم و مجازات

رعایت تناسب بین جرم و مجازات به‌عنوان یکی از اصول حقوق کیفری، دارای پیشینه‌ای دیرین است و گفته شده از نظر تاریخی، تئوری «تناسب مجازات» با جرم ارتكابی، ریشه‌های باستانی دارد (رحیمی نژاد؛ ۱۳۸۷: ۱۱۶). به نوشته برخی، پیدایش اصل تناسب از لحاظ تاریخی، مصادف با قانون قصاص است (یزدیان جعفری، ۱۳۸۷: ۱۴۱/۶۷). یکی از قدیمی‌ترین قوانینی که به قانون قصاص اشاره کرده و متضمن نوعی تناسب بین جرم و مجازات بوده «قانون حمورابی» است. به اعتقاد برخی، پایه مجازات‌ها در جرائم خصوصی این قانون، بر اساس قصاص استوار شده (محسنی، ۱۳۷۵: ۱۴۰/۱) و در مواد ۱۹۶ و ۱۹۷ قانون حمورابی تصریح شده: چشم در مقابل چشم و شکستن استخوان با شکستن استخوان، قصاص می‌شود (آشوری، ۱۳۷۶: ۱۰۳). در ماده ۲۰۰ این قانون آمده: دندان در مقابل دندان باید شکسته شود (محسنی، ۱۳۷۵: ۱۴۰/۱). البته در این قانون، تطبیق تناسب برخی از موارد در مسیر اشتباه قرار گرفته است که به‌طور مثال آمده: هرگاه خانه تخریب شود و فرزند صاحب‌خانه کشته شود، فرزند معمار در مقابل فرزند صاحب‌خانه قصاص می‌شود (ماده ۲۳۰ قانون حمورابی)؛ در حالی که فرزند معمار هیچ نقشی در موضوع ندارد و بدون گناه مجازات می‌گردد. به‌نوشته ویل دورانت اساس مجازات در نزد قوم یهود نیز قانون قصاص و معامله‌به‌مثل بوده (ویل دورانت، ۱۳۸۱: ۳۹۹/۱) که به‌طور طبیعی متضمن نوعی تناسب بین جرم و مجازات در جرائم علیه تمامیت جسمانی است. به اعتقاد برخی، اصل تناسب جرم و مجازات در بسیاری از موارد در آیین یهود مورد توجه قرار گرفته (نوبهار، ۱۳۷۸: ۱۸۴) و در تورات، بندهای ۱۸ الی ۲۱ از فصل ۲۴ لاویان حکم قصاص نفس و تناسب بین جرم و مجازات در صدمات جسمانی را بیان می‌کند (کتاب مقدس «عهد عتیق و عهد جدید»، ۱۳۸۰: ۲۳۴). بر پایه بند ۱۹ از فصل ۱۹ سفر تثنیه، مجازات شهادت دروغ، تحمل همان عملی است که در صورت ثبوت متوجه مشهود علیه

می‌گردید. در جرم سرقت نیز اوضاع و احوال و شرایط ارتکاب سرقت در مجازات آن موثر بود. بر اساس بندهای ۲ و ۳ از فصل ۲۲ از سفر خروج، مجازات شروع به سرقت با نقاب زدن در شب، اعدام و در روز فقط موجب کفاره است. در جرم زنا نیز تا اندازه‌ای تناسب جرم و مجازات رعایت می‌شده و مجازات زنا با دختر باکره‌ای که نامزد نداشت جزای نقدی (سفر تورات تثبیه، فصل ۲۱، بندهای ۲۸ و ۲۹) و مجازات زنا با دختر باکره‌ای که نامزد داشته در برخی از حالات سنگسار بوده است (سفر تورات تثبیه، فصل ۲۲، بندهای ۲۳-۳۷). مجازات با زن شوهردار (سفر لویان، فصل ۲۰، آیه ۱۰ و سفر تورات تثبیه، فصل ۲۲، بند ۲۲) و زنا با زن پدر، اعدام (سفر لویان، فصل ۲۰، بندهای ۱۱ و ۱۲) و مجازات زنا با دختر کاهنان سوزاندن در آتش بوده است (سفر لویان، فصل ۲۱، بند ۹). این اصل در قوانین کشورهای مختلف به دو صورت صریح و ضمنی مورد بهره‌برداری قرار گرفت (یزدیان جعفری، ۱۳۸۷: ۱۴۴/۶۷). علی‌رغم سابقه طولانی کاربرد این اصل در حقوق کیفری، مقالات و کتبی که اختصاصاً به این موضوع پرداخته باشد انگشت‌شمار است. از آثار تألیفی در این موضوع می‌توان به کتاب «تناسب جرم و مجازات» منصور رحمدل، کتاب «چرایی و چگونگی مجازات» جعفر یزدیان جعفری و مقاله «تناسب در تعیین مجازات و رابطه از کیفر و کردار» نقی ایزدی و مقاله «مجازات‌های نامتناسب: مجازات‌های مغایر با کرامت انسانی» اسمعیل رحیمی نژاد اشاره کرد. نگارنده در خصوص نگاه قرآنی به این اصل، هیچ کتاب یا مقاله‌ای را مشاهده نکرده است.

ب. مستندات قرآنی اصل تناسب جرم و مجازات

به نظر برخی از مفسران (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۶۰۷/۲۷) و همچنین حقوقدانان (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۲۲۲/۴؛ ساریخانی، ۱۳۸۵: ۱۶۵؛ یزدیان جعفری، ۱۳۹۱: ۲۷۳) آیات متعددی از قرآن کریم بر تناسب بین جرم و مجازات دلالت دارد. برخی از متون تفسیری، این اصل را به «قانون مماثلت» تعبیر کرده‌اند (قرآنی، ۱۳۸۳: ۴۱۶/۱۰).

۱. آیه ۴۰ سوره شوری

از جمله آیاتی که برای تناسب جرم و مجازات به آن استناد شده، (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۶۰۷/۲۷) آیه ۴۰ سوره شوری است که خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا﴾؛ «کیفر بدی، مجازاتی است همانند آن». برخی از مفسران از آیه چنین استفاده کرده‌اند که مقدار مجازات

نباید از میزان جرم ارتكابی شدیدتر باشد (فضل الله، ۱۴۱۹: ۱۹۴/۲۰) به نظر یکی دیگر از مفسران خداوند متعال در آیه مزبور تناسب بین جرم و مجازات را شرط کرده و آیه به این معنی است که مجازات باید همانند جرم باشد (زحیلی، ۱۴۱۸: ۸۴/۲۵)؛ ایشان معتقد است در اسلام در تمامی مجازات‌ها رعایت این تناسب واجب است (همان)؛ زیرا تحمیل مجازات بیشتر بر استحقاق مرتکب، ظلم است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۵۸/۵). برخی از فقها معتقدند حتی اعمال این همانندی در دشنام نیز جایز است مگر در مواردی که به نصّ خاص خارج شده باشد مانند قذف که مقابله به مثل آن جایز نیست (اردبیلی، بی تا، ۶۸۰). به نظر می‌رسد همانندی به این معنا درست نیست و منظور از همانندی، تناسب اجمالی بین جرم و مجازات است؛ نه آنکه اگر مجرم به کسی فحش داد، مجازات او این است که به او فحش بدهند والا همانندی به معنی مطابقت کامل جرم و مجازات در همه جرایم به یقین بر خلاف موازین فقهی و عقلی بوده و بسیار بعید است که مورد نظر ایشان این چنین باشد. برخی از فقها تصریح کرده‌اند در مواردی که همانند رفتار مجرم حرام است، تناسب جرم و مجازات قابل اعمال نیست (نجفی، کاشف الغطاء، بی تا، ۱۸؛ نجفی، کاشف الغطاء، ۱۴۲۲: ۱۲۴؛ خویی، بی تا، ۳۴۴/۱) همچنان که مثله کردن و شکنجه در قصاص جایز نیست اگر چه قتل به نحو مثله کردن و یا شکنجه ارتکاب یافته باشد و تناسب جرم با مجازات از این جهات جایز نیست (حلی، ۱۴۰۹: ۲۱۴/۴؛ علامه حلی، ۱۴۲۱: ۳۴۳؛ شهید اول، ۱۴۱۱: ۲۷۳؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۲۹۶/۴۲؛ مرعشی نجفی، ۱۴۱۵: ۳۷۶/۲).

بسیاری از مفسران مماثلت را شامل قصاص و دیگر مواردی که امکان مماثلت وجود داشته باشد، دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵۱/۹؛ کاشانی، ۱۳۳۶: ۲۲۹/ ۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴۶۵/۲۰) و در مقابل برخی از مفسران رعایت این تناسب و مماثلت را فقط مختص به قصاص دانسته‌اند (شیبانی، ۱۴۱۳: ۳۷۵/۴) و با استناد به این آیه، مقید بودن قصاص به رعایت مماثلت را واجب کرده‌اند (فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۳۷۳/۲). به نظر برخی از فقها منظور از رعایت تناسب، تناسب در مقدار است (اردبیلی، بی تا، ۶۸۱؛ میرزای قمی، ۱۳۷۵: ۳۰۰/۲) و به نظر برخی دیگر منظور، تناسب و مماثلت در همه جهات است (بهبهانی، ۱۴۱۷: ۶۲۶). به نظر می‌رسد دیدگاه اخیر به صواب نزدیک‌تر است و دلیلی نداریم که فقط در مقدار باید رعایت تناسب شود مگر آنکه گفته شود منظور رعایت مقدار و اندازه در همه جهات است که در این صورت اختلافی بین این دو دیدگاه نیست. البته به نظر فقها مراد از تناسب و مماثلت، تناسب دقیق و صد درصدی نیست (رک: شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۲۷۰/۱۵؛ اردبیلی، ۱۴۱۶: ۱۱۱/۱۴). ممکن است گفته شود آیات دال بر رعایت تناسب بین جرم و

مجازات مانند آیه ۲۷ سوره یونس ﴿جَزَاءٌ سَوِيَّةٌ بِمِثْلِهَا﴾ ناظر به آخرت است و دلالتی بر مجازات دنیوی ندارد اما این سخن تام نیست؛ زیرا: ۱. این آیات مطلق هستند و اطلاق آن شامل دنیا و آخرت می شود؛ ۲. آخرت هیچ خصوصیتی ندارد؛ ۳. عدم تناسب و زیادت مجازات بر استحقاق، ظلم است که در دنیا و آخرت از ذات باری تعالی به دور است؛ ۴. فقها در ابواب مختلف به این آیات برای ضمان و مجازات دنیوی استناد کرده اند (راوندی، فقه القرآن، ۴۱۹/۲: حلی، ۱۴۱۲: ۱۹۲/۱۵؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۸۳/۲؛ اردبیلی، ۱۴۱۶: ۵۱۳/۱۰؛ عاملی، ۱۴۱۰: ۲۴۵/۸؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۴۱/۲۰ و ۸/۴۲).

۲. آیه ۱۹۴ سوره بقره

یکی دیگر از آیاتی که برای تناسب جرم و مجازات به آن استناد شده آیه ۱۹۴ سوره بقره است (قرائتی، ۱۳۸۳: ۴۱۶/۱۰؛ زحیلی، ۱۴۱۸: ۸۵/۲۵) که خداوند متعال می فرماید: ﴿فَمَنْ أَعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَأَعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا أَعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ﴾؛ «(به طور کلی) هر کس به شما تجاوز کرد، همانند آن بر او تعدی کنید! و از خدا بپرهیزید». در این آیه فقط به میزان جرم ارتكابی، اجازه مجازات داده شده است. برخی از مفسران در ذیل آیه مزبور ضمن بیان این مطلب که مماثلت در قصاص شرط است از آیه استفاده کرده اند که این حکم عام بوده و اختصاص به قتل و جراحت ندارد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴: ۳۳/۲؛ طیب، ۱۳۷۸: ۳۶۰/۲) همان گونه که برخی از فقها نیز به آیات مذکور برای اعتبار مثلث در قصاص استناد کرده اند (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۹۴/۵؛ طوسی، ۱۳۸۸: ۵۸/۷؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۳۴۸/۴۲؛ مرعشی نجفی، ۱۴۱۵: ۶۹/۳؛ سبزواری، ۱۴۱۳: ۱۶/۲۹) و عده ای از فقها در جواز مقاصه از اموال نیز به این آیه استناد نموده اند (فاضل هندی، ۱۴۰۵: ۱۳۳/۱۰؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۸۶/۳۷؛ نجفی، ۱۳۸۱: ۴۷۹/۱؛ خوانساری، ۱۳۵۵: ۶۹/۶).

۳. آیه ۱۲۶ سوره نحل

یکی دیگر از آیاتی که برای رعایت تناسب جرم و مجازات به آن استشهد شده، آیه ۱۲۶ سوره نحل است (حسینی شیرازی، ۱۴۲۶: ۴۷۴؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۴۱۶/۱۰؛ زحیلی، ۱۴۱۸: ۸۵/۲۵). که خداوند متعال می فرماید: ﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوْا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ﴾؛ «و هر گاه خواستید مجازات کنید، تنها به مقداری که به شما تعدی شده کیفر دهید»؛ کیفیت دلالت این آیه مانند آیه سابق است. بر اساس آن در مجازات مجرمان، رعایت مماثلت لازم است و فقط به مقداری که تعدی شده مجازات جایز است (رک: طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۰۵/۶؛ کاظمی، ۱۳۶۵: ۲۳۲/۴).

حائری تهرانی، ۱۳۷۷: ۲۰۴/۶). به نظر برخی از مفسران این آیه به تنهایی برای اثبات حقانیت اسلام کافی است که حتی نسبت به کفاری که با مسلمین در جنگ بوده‌اند دستور به اجرای عدالت می‌دهد (نجفی خمینی، ۱۳۹۸: ۳۳۹/۹). به ظهور و تصریح برخی از مفسران این آیه نیز عام بوده و اختصاص به یک مورد ندارد (طبری، ۱۴۱۲: ۱۳۱/۱۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۰۵/۶؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۸۹/۲۰؛ امین اصفهانی، ۱۳۶۱: ۷۲۶۱) همان گونه که برخی از فقها به آیات مذکور برای اعتبار مثلیت در قصاص استناد کرده‌اند (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۹۴/۵؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۳۴۸/۴۲؛ مرعشی نجفی، ۱۴۱۵: ۶۹/۳؛ سبزواری، ۱۴۱۳: ۱۶/۲۹) و برخی دیگر از فقها در جواز مقاصه از اموال نیز به این آیه استناد نموده‌اند (فاضل هندی، ۱۴۰۵: ۱۳۳/۱۰؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۸۶/۳۷؛ نجفی، کاشف الغطاء، ۱۳۸۱: ۴۷۹/۱؛ خوانساری، ۱۳۵۵: ۶۹/۶)

۴. آیه ۴۵ سوره مائده

آیات مربوط به قصاص یکی دیگر آیه‌های دال بر تناسب جرم و مجازات است که در آنها مماثلت و تناسب بین جرم و مجازات بیان شده و مورد استناد فقها قرار گرفته است. از این دسته از آیات می‌توان از آیه ۴۵ سوره مائده نام برد که خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصًا﴾؛ «و بر آنها [بنی اسرائیل] در آن [تورات]، مقرر داشتیم که جان در مقابل جان و چشم در مقابل چشم و بینی در برابر بینی و گوش در مقابل گوش و دندان در برابر دندان می‌باشد و هر زخمی، قصاص دارد». فقها معتقدند این آیه بر اعتبار مماثلت در قصاص دلالت می‌کند (شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۲۷۲/۱۵؛ اردبیلی، ۱۴۱۶: ۱۱۱/۱۴) و به نظر برخی، یکی از قدیمی‌ترین ریشه‌های اصل تناسب احکام مربوط به قصاص است (رحیمی نژاد، ۱۳۸۷: ۱۱۶؛ یزدیان جعفری، ۱۳۸۷: ۶۷).

۵. آیه ۲۷ سوره یونس و آیه ۴۰ سوره غافر

برخی از دانشیان حقوق، آیات ۲۷ سوره یونس و آیه ۴۰ سوره غافر را از مستندات اصل تناسب دانسته‌اند (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۲۲۲/۴؛ یزدیان جعفری، ۱۳۹۱: ۲۷۳). خداوند متعال در آیه ۲۷ سوره یونس می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا﴾ به نظر برخی از مفسران در ذیل آیه، جزای هر معصیتی، مجازات مناسب با آن سیئه است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۵۷/۵؛ طیب، ۱۳۷۸: ۳۷۳/۶؛ کاشانی، ۱۳۳۶: ۳۷۱/۴). در برخی از منابع تفسیری مجازات مثل سیئه به

مجازات مناسب با آن سیئه تفسیر شده است (زحیلی، ۱۴۲۲: ۹۶۳/۲) در آیه ۴۰ سوره غافر نیز آمده: «مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا» ظهور این آیه نیز بر تناسب جرم و مجازات تام است.

۶. آیه ۳۳ سوره مائده

یکی دیگر از آیاتی که می‌تواند مؤید رعایت تناسب جرم و مجازات باشد آیه ۳۳ سوره مائده است که مجازات‌های محارب را بیان کرده: «إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» در این آیه مجازات‌های محارب قتل، صلب، قطع و نفی بلد دانسته شده است که به نظر بسیاری از فقها و مفسران، این مجازات‌ها ترتیبی بوده و باید متناسب با نوع جرم ارتكابی اعمال شود. در این دیدگاه لزوماً برای جرایم سنگین مجازات‌های سنگین و برای جرایم سبک‌تر مجازات‌های سبک‌تر در نظر گرفته می‌شود. شیخ طوسی بر این قول ادعای اجماع کرده (طوسی، ۱۴۰۷: ۴۶۰/۵) و فاضل هندی، این قول را به اکثر فقها نسبت داده (فاضل هندی، ۱۴۰۵: ۴۳۱/۲) و نویسنده «الدرالمنضود» یکی از ادله این قول را شهرت و عمل اصحاب دانسته است (گلپایگانی، ۱۴۱۲: ۲۵۷/۳-۲۴۷). هرچند ظاهر آیه دال بر تخیر است، اما مسلم بودن رعایت تناسب جرم و مجازات و همچنین روایات تفسیری مربوط به این آیه قول به ترتیب را تقویت کرده است. یکی از فقها معتقد است: حاکم باید مجازات‌های معین شده در این آیه را با توجه به جنایت مرتکب اختیار کند؛ زیرا تناسب بین جرم و مجازات مطابق وجدان بشر است (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷: ۵۷۲/۳). با این حال در نحوه ترتیب مجازات، نظرات فقها مختلف می‌باشد (طوسی، ۱۴۰۰: ۷۲۰؛ حلی، ۱۴۱۳: ۵۶۹/۳؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۸/۱۵-۱۰؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۵۷۴/۴۱؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷: ۵۶۲/۳) به نظر برخی از فقها اگر محارب کسی را کشت، کشته می‌شود و اگر کسی را کشت و مال را هم برد کشته می‌شود و بعد مصلوب می‌گردد و اگر فقط مالی را برد دست و پای او به صورت مخالف قطع می‌شود و اگر به ترساندن اکتفا کرد فقط تبعید می‌شود. (طوسی، ۱۴۰۷: ۴۵۸/۵) یکی از مفسران در این باره معتقد است: تمام قوانین اسلام بر اساس حق و عدالت می‌باشد و مجازات‌ها با توجه به نوع جرم و خطری که جامعه را تهدید می‌کند، متفاوت می‌شود (زحیلی، ۱۴۲۲: ۴۵۲/۱) که بر وجود تناسب بین جرم و مجازات دلالت می‌کند. برداشت بسیاری از مفسران از آیه نیز ترتیب

است (طبرسی، ۱۳۷۷: ۳۲۷/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۶۲/۴-۳۶۱؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۷۷/۳؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۶/۵). حتی فقهای که قول تخییر را در محاربه پذیرفته‌اند رعایت تناسب بین جنایت و مجازات را اولی دانسته‌اند (امام خمینی، بی‌تا، ۴۹۳/۲).

۷. دیگر آیات

همچنین برخی دیگر علاوه بر آیات ۲۷ سوره یونس و ۴۰ سوره غافر به آیات ﴿وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا﴾؛ ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾ و ﴿جَزَاءٌ وَفَاءً﴾ نیز استناد کرده‌اند (ساریخانی، ۱۳۸۵، ۱۶۵) همچنین آیه ۳۳ سوره اسراء که خداوند متعال اسراف در قتل را نفی می‌کند و می‌فرماید: ﴿فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ﴾ می‌تواند دلیلی بر لزوم رعایت تناسب بین جرم و مجازات باشد؛ زیرا عدم رعایت تناسب بین جرم و مجازات زیاده‌روی و اسراف است.

ج. ابزارهای تناسب مجازات با جرم و مجرم

اصل تناسب جرم و مجازات در حوزه تقنین، تعیین کیفر توسط دادگاه و نیز اجرای مجازات قابل اعمال و اجرا است.

۱. تناسب مجازات با جرم در تقنین

در جرم‌انگاری و تعیین مجازات، قانون‌گذار با توجه به نوع جرم، جنسیت و شرایط جرم و آسیب زیان بار آن، مجازات ثابت متناسب با آن جرم را معین می‌کند (نوروزی، ۱۰۴: ۱۳۹۰؛ یزدیان جعفری، ۱۳۹۱: ۳۰۳) و شخصیت مرتکب جرم غالباً نقشی در تعیین مجازات ندارد. در قرآن کریم مجازات برخی از جرایم ذکر شده که نوعی تناسب از نظر شدت جرم و مجازات قابل ملاحظه است. مجازات زنا، صد ضربه شلاق (نور: ۲)، مجازات قذف ۸۰ ضربه شلاق (نور: ۴)، مجازات قطع ید برای سرقت (مانده: ۸)، مجازات محاربه قتل، صلب، قطع و نفی (مانده: ۳۳) معین شده و برای جرایم عمدی علیه تمامیت جسمانی افراد قصاص وضع گردیده است (بقره: ۱۸۷). تناسب جنایت عمدی و قصاص روشن بوده و قصاص مناسب‌ترین مجازات در جرایم عمدی علیه تمامیت جسمانی است و برابری و مساوات از خصائص آن می‌باشد (طبرسی، ۱۳۷۷: ۱۰۰/۱؛ کاظمی، ۱۳۶۵: ۲۱۵/۴؛ خسروانی، ۱۳۹۰: ۲۲۸/۱). به نظر برخی از مفسران، انتخاب واژه قصاص نشان می‌دهد

که اولیاء مقتول حق دارند نسبت به قاتل همان کاری را انجام دهند که او مرتکب شده است (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۴۳۲/۱؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴: ۶۰۴/۱). درباره سایر مجازات‌ها نیز در متون فقهی، تفسیری و همچنین متون روایی نحوه تناسب برخی از این مجازات‌ها با جرم بیان شده است. برخی از فقها (مرعشی نجفی، ۱۴۱۵: ۲۷؛ مشکینی، ۱۴۱۸: ۵۰۴) و مفسران (مصطفوی، تفسیر روشن، ۶۸/۷) در خصوص تناسب قطع ید با سرقت معتقدند چون غالباً سرقت به وسیله دست صورت می‌گیرد به قطع دست سارق حکم شده است. همچنان که در برخی از روایات نیز بر وجود این رابطه تصریح شده و علت قطع دست راست سارق این امر دانسته شد که غالباً سارق با دست راستش مباشرت به سرقت می‌کند (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۰۳/۱؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۴: ۲۴۲/۲۸). همچنین در روایات نحوه تناسب مجازات شلاق با زنا نیز بیان شده است (صدوق، ۱۴۰۴: ۱۰۴/۱؛ صدوق، ۱۳۸۶: ۵۴۴/۲؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۴: ۹۴/۲۸). البته آنچه در این رابطه بیان شده از باب حکمت بوده و نه علت قطعی و به همین جهت در همه موارد نمی‌توان تناسب قطعی را اثبات نمود و برای ما قابل کشف نیست.

در تعزیرات نیز که بیشترین فراوانی جرم‌انگاری و تعیین کیفر را در قوانین کیفری دارد بر اساس قاعده «التعزیر بما یراه الحاکم» رعایت اصل تناسب جرم و مجازات یکی از مبانی مهم تعیین کیفر مناسب با جرم است.

۲. تناسب مجازات با مجرم در تعیین قضایی کیفر

فردی کردن قضایی به این معنی است که درباره هر فردی مجازات متناسب با شخصیت وی و جرم ارتكابی اعمال شود و قاضی مجازات متناسب با شخصیت، ویژگی‌های جسمی، روانی، اجتماعی متهم را با لحاظ نوع جرم و نحوه ارتكاب جرم را در نظر بگیرد (مظلومان، ۱۳۵۳: ۶۸؛ توحیدی فر، ۱۳۷۲: ۷۵). یکی از آیاتی که فردی کردن قضایی و رعایت تناسب جرم با مجرم و نوع جرم ارتكابی در اعمال مجازات از آن قابل استفاده است آیه ۳۳ سوره مائده بر مبنای قول به تخییر است. در این آیه مجازات‌های محارب، قتل، صلب، قطع و نفی بلد دانسته شد که به نظر برخی از فقها و مفسران این مجازات تخییری است (حلی، ۱۴۱۰: ۵۰۵/۳؛ حلی، ۱۴۰۹: ۱۶۸/۴؛ کاشانی، ۱۳۳۶: ۲۳/۳) و قاضی با توجه به نوع جرم و سایر شرایط حاکم بر جرم یکی از مجازات‌های چهارگانه را انتخاب می‌کند (گلپایگانی، ۱۴۱۲: ۲۵۰/۳؛ امام خمینی، بی‌تا، ۴۹۳/۲؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷: ۵۷۲/۳). در تعزیرات نیز به استناد قاعده «التعزیر بما یراه الحاکم» نوع و مقدار مجرم با توجه به تناسب جرم و مجازات، شرایط ارتكاب جرم، سوابق مجرم و امثال آن معین

می‌شود و حاکم اسلامی می‌تواند انواع مجازات‌های متناسب با جرایم ارتكابی، نظیر زندان، جریمه مالی، تبعید، نگه‌داری در مراکز تأمینی و تربیتی، محرومیت از مشاغل دولتی، تعطیل مراکز فعالیت و کار و نظایر آن را بر حسب شرایط زمان و مکان و توانایی‌های اشخاص، تعیین نماید (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۲۲۴/۴).

۳. تناسب مجازات با مجرم در اجرای کیفر

یکی از برجستگی‌های حقوق کیفری اسلام این است که حتی در مقام اجرای مجازات، تناسب مجازات با مجرم را مورد توجه قرار داده و اگر مجرم بیمار یا ناتوان باشد، مجازات به صورت سبک و تخفیف یافته اجرا می‌شود. مستند این تخفیف در متون روایی (کلینی، ۱۳۶۳: ۲۴۴/۷) و آیه ۴۴ سوره «ص» است که خداوند متعال می‌فرماید: ﴿خُذْ بِيَدِكَ ضِعْفًا فَاصْرِبْ بِهِ﴾. با توجه به این آیه، فقها به اجرای حد شلاق به صورت ضغث در صورت بیماری محکوم به شلاق حکم داده‌اند (حلی، ۱۴۰۹: ۹۳۸/۴؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۳۷۷/۱۴؛ حلی، ۱۴۱۰: ۱۷۴/۲).

نتیجه‌گیری

آیات متعددی از قرآن مانند آیه ۴۰ سوره شوری ﴿وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا﴾، آیه ۱۹۴ سوره بقره: ﴿فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ﴾ و آیه ۱۲۶ سوره نحل: ﴿وَ اِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوْا بِمِثْلِ مَا عُوْقِبْتُمْ بِهِ﴾ بر اصل تناسب جرم و مجازات دلالت می‌کند و از مجموع ادله استفاده می‌شود: ۱. مقدار مجازات نباید از میزان جرم ارتكابی شدیدتر باشد؛ ۲. تناسب جرم و مجازات مطلق نیست و در مواردی که همانند رفتار مجرم حرام است، تناسب جرم و مجازات قابل اعمال نیست؛ به‌طور مثال: نمی‌توان در مقابل دشنام، مجازات آن را دشنام قرار داد؛ ۳. مراد از تناسب و مماثلت، تناسب دقیق و صددرصدی نیست؛ ۴. در همه ابواب حدود و قصاص و دیات و تعزیرات تأثیر این اصل قابل توجه است و در حوزه‌های تقنین و جرم‌نگاری، تعیین کیفر توسط دادگاه و اجرای مجازات، رعایت اصل تناسب لازم و قابلیت اجرا و اعمال دارد.

فهرست منابع

۱. قرآن مجید.
۲. آشوری، محمد، عدالت کیفری، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۶.
۳. ابن عباد، صاحب، المحيط فی اللغة، عالم الكتاب، بیروت، بی نا، اول، ۱۴۱۴ق.
۴. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۶. اردبیلی، احمد بن محمد، مجمع الفائده و البرهان، قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۶ق.
۷. اردبیلی، احمد بن محمد، زبدة البیان فی احکام القرآن، تهران: کتابفروشی مرتضوی، بی تا.
۸. اردبیلی، محمد علی، حقوق جزای عمومی، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۲.
۹. امام خمینی، روح الله موسوی، تحریر الوسیله، قم: دارالکتب الاسلامیه، اسماعیلیان، بی تا.
۱۰. امین اصفهانی، سیده نصرت، مخزن العرفان فی تفسیر القرآن، تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱.
۱۱. بهبهانی، محمدباقر بن محمد اکمل، حاشیه مجمع الفائده و البرهان، قم: مؤسسه العلامة المجدد الوحید البهبهانی، اول، ۱۴۱۷ق.
۱۲. توحیدی فر، محمد، بررسی وضعیت اصل فردی کردن مجازات‌ها در حقوق کیفری ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
۱۴. حائری تهرانی، میر سید علی، مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر، تهران: دارالکتب الاسلامیه، اول، ۱۳۷۷.
۱۵. حسینی شیرازی، سید محمد، الفقه، السلم و السلام، بیروت - لبنان: دارالعلوم للتحقیق و الطباعة و النشر و التوزیع، اول، ۱۴۲۶ق.
۱۶. حسینی همدانی، سید محمد، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تحقیق: محمدباقر بهبودی، تهران: کتابفروشی لطفی، ۱۴۰۴ق.
۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۴ق.

۱۸. حلّی، ابن ادريس، محمد بن منصور، السرائر الحاوي لتحرير الفتاوى، قم: دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، دوم، ۱۴۱۰ق.
۱۹. حلّی، جعفر بن الحسن، شرائع الاسلام، تهران: انتشارات استقلال، ۱۴۰۹ق.
۲۰. حلّی، حسن بن يوسف بن المطهر الاسدی، ارشاد الازهان، قم: نشر اسلامي، ۱۴۱۰ق.
۲۱. حلّی، حسن بن يوسف بن المطهر الاسدی، قواعد الاحكام، قم: نشر اسلامي، ۱۴۱۳ق.
۲۲. حلّی، حسن بن يوسف، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیة، ۱۴۱۲ق.
۲۳. حلّی، حسن بن يوسف، تلخیص المرام فی معرفة الاحكام، قم: مكتب الاعلام الاسلامي، ۱۴۲۱ق.
۲۴. خسروانی، علیرضا، تفسیر خسروی، تحقیق: محمداقبر بهبودی، تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۹۰ق.
۲۵. خوانساری، سید احمد، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، تهران: مكتبة الصدوق، ۱۳۵۵ش.
۲۶. خوبی، سید ابو القاسم موسوی، مصباح الفقاهة (المکاسب)، بی جا، بی نا، بی تا.
۲۷. دهخدا، علی اکبر و دیگران، لغت نامه، تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا و دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ش.
۲۸. رحمدل، منصور، تناسب جرم و مجازات، تهران: سمت، ۱۳۸۹.
۲۹. رحیمی نژاد، اسمعیل، «مجازات های نامتناسب: مجازات های مغایر با کرامت انسانی»، فصلنامه حقوق، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تابستان ۱۳۸۷.
۳۰. زبیدی، سید محمد مرتضی حسینی، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقیق: علی شیری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۳۱. زحیلی، وهبة بن مصطفى، التفسیر المنیر فی العقيدة و الشريعة و المنهج، بیروت: دارالفکر المعاصر، ۱۴۱۸ق.
۳۲. زحیلی، وهبة بن مصطفى، تفسیر الوسیط، بیروت: دارالفکر المعاصر، ۱۴۲۲ق.
۳۳. زراعت، عباس، حقوق جزای عمومی، تهران: ققنوس، ۱۳۸۵.
۳۴. ساریخانی، عادل، حقوق جزای عمومی اسلام، تهران: پیام نور، ۱۳۸۵.

۳۵. سیزواری، سید عبدالاعلی، مهذب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام، تحقیق: مؤسسة المنار، قم: دفتر آیت الله سیزواری، ۱۴۱۳ق.
۳۶. شهید اول، محمد بن جمال الدین مکی عاملی، اللمعة الدمشقية، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۱ق.
۳۷. شهید اول، محمد بن مکی عاملی، القواعد و الفوائد، قم: مكتبة المفید، بی تا.
۳۸. شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی، مسالك الافهام الى تنقیح شرائع الاسلام، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية، اول، ۱۴۱۳ق.
۳۹. شهید صدر، سید محمد، ماوراء الفقه، بیروت: دارالأضواء للطباعة و النشر و التوزیع، اول، ۱۴۲۰ق.
۴۰. شیبانی، محمد بن حسن، نهج البیان عن كشف معانی القرآن، تحقیق: حسین درگاهی، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۴۱۳ق.
۴۱. صدوق، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا، تحقیق: حسین اعلمی، بیروت: مؤسسة الاعلمی، ۱۴۰۴ق.
۴۲. صدوق، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی، ۱۴۰۴ق.
۴۳. صدوق، محمد بن علی، علل الشرایع، قم: کتابفروشی داوری، ۱۳۸۶ق.
۴۴. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۴۵. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر جوامع الجامع، تحقیق: ابوالقاسم گرگی، تهران: انتشارات دانشگاه، ۱۳۷۷.
۴۶. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۴۷. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۲ق.
۴۸. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: احمد قصیر عاملی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۴۹. طوسی، محمد بن حسن، الخلاف، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، اول، ۱۴۰۷ق.
۵۰. طوسی، محمد بن حسن، الاستبصار، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ق.

۵۱. طوسی، محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الامامیه، تحقیق: محمدباقر بهبودی، المكتبة المرتضویة، ۱۳۸۸ق.
۵۲. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تحقیق: سید حسن موسوی خراسان، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۴ش.
۵۳. طوسی، محمد بن حسن، النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی، بیروت: دارالکتب العربی، دوم، ۱۴۰۰ق.
۵۴. طبیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸.
۵۵. عاملی، سید محمد بن علی، مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، ۱۴۱۰ق.
۵۶. عبد الرحمان، محمود، معجم المصطلحات و الألفاظ الفقهیة، بی جا، بی نا، بی تا.
۵۷. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۶.
۵۸. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله سیوری، کنز العرفان فی فقه القرآن، تحقیق: سید محمد قاضی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۴۱۹ق.
۵۹. فاضل هندی، محمد بن حسن بن محمد الاصفهانی، کشف اللثام، قم: کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۴۰۵ق.
۶۰. فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۶۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تحقیق: مهدی مخزومی، ابراهیم سامرائی، قم: مؤسسه دارالهجرة، ۱۴۱۰ق.
۶۲. فضل الله، سید محمدحسین، تفسیر من وحی القرآن، بیروت: دارالملاک، ۱۴۱۹ق.
۶۳. فیض، علیرضا، مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۰.
۶۴. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳.
۶۵. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تحقیق: سید طبیب موسوی جزائری، قم: دارالکتب، ۱۴۰۴ق.
۶۶. کاشانی، فتح الله، تفسیر منهج الصادقین، تهران: کتابفروشی علمی، ۱۳۳۶.

۶۷. کاظمی، جواد بن سعید، مسالک الافهام الی آیات الاحکام، تهران: المكتبة المرتضوية، ۱۳۶۵.
۶۸. کتاب مقدس (عهد عتیق و عهد جدید)، ترجمه: فاضل خان همدانی، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۶۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳.
۷۰. گلپایگانی، سید محمد رضا، الدار المنضود، قم: دارالقرآن الکریم، بی تا.
۷۱. ماوردي، علي بن محمد، الأحكام السلطانية، مكتب الإعلام الإسلامي، ۱۴۰۶ق.
۷۲. محسنی، مرتضی، دوره حقوق جزای عمومی کلیات حقوق جزا، کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۷۵.
۷۳. مجلسی، محمدتقی، لوامع صاحبقرانی (شرح الفقیه)، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۴ق.
۷۴. محقق داماد، مصطفی، قواعد فقه، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶ق.
۷۵. مراغی حسینی، میرعبدالفتاح، العناوین الفقهیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۷۶. مرعشی نجفی، سید شهاب الدین، القصاص علی ضوء القرآن و السنة، قم، بی تا، بی نا.
۷۷. مشکینی، میرزا علی، الفقه المأثور، قم: نشر الهادی، دوم، ۱۴۱۸ق.
۷۸. مصطفوی، حسن، تفسیر روشن، تهران: مرکز نشر کتاب، ۱۳۸۰.
۷۹. مظلومان، رضا، جرم شناسی (کلیات)، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۳.
۸۰. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۶.
۸۱. مکارم شیرازی، ناصر، الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۴۲۱ق.
۸۲. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۸۳. موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم، فقه الحدود و التعزیرات، قم: مؤسسه النشر لجامعة المفید رحمه الله، دوم، ۱۴۲۷ق.
۸۴. میرزای قمی، ابوالقاسم، جامع الشتات، تحقیق: مرتضی رضوی، تهران: انتشارات کیهان، ۱۳۷۵.
۸۵. نجفی خمینی، محمدجواد، تفسیر آسان (منتخب از تفاسیر معتبر)، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۹۸ق.

۸۶. نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، قم: المكتبة الاسلاميه، ۱۴۰۴ق.
۸۷. نجفی، کاشف الغطاء، علی بن محمد رضا، النور الساطع في الفقه النافع، نجف اشرف: مطبعة الآداب، اول، ۱۳۸۱ق.
۸۸. نجفی، کاشف الغطاء، حسن بن جعفر بن خضر، أنوار الفقاهة - كتاب المكاسب، نجف اشرف: مؤسسه کاشف الغطاء، اول، ۱۴۲۲ق.
۸۹. نجفی، کاشف الغطاء، جعفر بن خضر مالکی، القواعد الستة عشر، نجف اشرف: مؤسسه کاشف الغطاء، بی تا.
۹۰. نوبهار، مقاله «مقررات کیفری، جرایم و مجازات‌ها در تورات»، نامه مفید، شماره ۱۷، ۱۳۷۸.
۹۱. نوبهار، رضا، زمینه حقوق جزای عمومی، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۵.
۹۲. نوروزی فیروز، رحمت‌الله، حقوق جزای عمومی «مجازات»، تهران: نشر میزان، اول، ۱۳۹۰.
۹۳. ویل دورانت، تاریخ تمدن، ترجمه احمد آرام، تهران: چاپخانه اقبال، دوم، ۱۳۸۱.
۹۴. هاشمی شاهرودی، سید محمود، (جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی)، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، قم - ایران: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، اول، ۱۴۲۶ق.
۹۵. یزدیان جعفری، جعفر، چرائی و چگونگی مجازات، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.
۹۶. یزدیان جعفری، جعفر، «اصل تناسب جرم و مجازات (چرائی و چگونگی آن)»، نامه مفید (فصلنامه)، قم: دانشگاه مفید، شماره ۶۷، ۱۳۸۷.